

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 39(497.4 Vipava)
728.6:643.35(497.4 Vipava)
prejeto: 7. 11. 2006

Andrejka Ščukovt

univ. dipl. etnologinja, konservatorica, Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, območna enota Nova Gorica,
Delpinova 16, SI-5000 Nova Gorica
e-pošta: andrejka.scukovt-zvkds@siol.net

Kuhinja v Vipavski dolini v luči razvoja ognjišča in spreminjanja hišnih tipov

IZVLEČEK

Prispevek vsebuje rezultate, ki so nastali na podlagi terenskega dela, obstoječe evidence in dokumentacije. Z opisi in fotografijami je skušala avtorica čim boljše prepoznati in predstaviti razvoj kurišča v Vipavski dolini. Zato je osrednje poglavje, poleg predstavitve tipologije ognjišč, namenjeno tudi ugotovitvam o spreminjanju hišnih tipov oz. oblikovanju vipavskega stavbnega tipa, ki je posledica razvoja ognjišča in načina življenja v kuhinji.

KLJUČNE BESEDE

ognjišče, Vipavska dolina, kuhinja, tipi ognjišč, kaminska kuhinja, vipavski stavbni tip

SUMMARY

THE KITCHEN IN THE VIPAVA VALLEY IN LIGHT OF THE DEVELOPMENT OF FIREPLACE AND CHANGING OF HOUSE TYPES

The contribution contains results, based on fieldwork, existing evidence and documentation. By descriptions and photographs, the author attempts to identify and present the development of the fireplace in the river Vipava valley. Thus, the central chapter is besides to the presentation of typology of fireplaces dedicated to the modification of house types and the formation of the Vipava building type, which is a consequence of the development of the fireplace and lifestyle in the kitchen.

KEY WORDS

Fireplace, Vipavska dolina (the Vipava valley), kitchen, fireplace types, hearth kitchen, Vipava building type

Uvod

V preteklih stoletjih kuhinja v vaškem okolju ni služila le pripravi hrane in pijače, kar velja predvsem za današnji čas, ampak je bila vedno središče doma in prostor za druženje. V njej je prevladovalo ognjišče, prislonjeno na eno od glavnih sten hiše. Ker so se ob ognjišču skozi koledarsko leto odigrali vsi pomembni dogodki, nas dolga razvojna pot kuhinj z ognjišči, vodi k različnim vidikom njenega preučevanja: npr. od kuhinjske opreme do šeg in navad ter tipologije ognjišč.

Fran Erjavec je v potopisnem spisu Na kraški zemlji, način življenja ob ognjišču dokumentiral z naslednjim opisom: "Primorci stavijo svoja prebivališča drugače nego mi, ... ognjišče je središče, okoli katerega se vse zbira, okoli njega se verti Primorcu velik kos življenja. Tu se najraje gnete mladina, pa tudi živali, psi in mačke, zlasti pozimi, ko nikoder drugod ni blagodejne topline. Zato bo- de tudi vsakemu dvoumno, zakaj po teh krajih to- liko otrok po ognji pride v nesrečo. Tu si gospodar počije po trudapolnem delu, tu nekoliko popestuje najmlajšega, tu se pripovedujejo novice in prav- ljice v dolgih zimskih večerih, skratka: Primorcu je domače ognjišče v resnici to, kar je nam drugim samo v prenesenem smislu, v podobi ..."¹

Podobno kot na Krasu, v Goriških Brdih ali slovenski Istri je tudi Vipavska dolina dežela kam- narjev² in kamnosekov. Kamen, ki je glavno gra- divo, je prebivalcem dolga stoletja omogočal grad- njo bivališč ter gospodarskih poslopij, služil je za okras /npr. portalov, vodnjakov, znamenj/ ali za iz- delovanje predmetov za vsakdanjo rabo.

V iz kamna zidani stavbi, ki je skoraj edina oblika vipavske hiše, je v pritličju ali nadstropju, stalo iz fliša ali apnenca grajeno ognjišče, z odvo- dom dima v dimnik "raufnk".

Ognjišča so se najdlje ohranila v sredozemskem kulturnem prostoru in v glavnem propadla s hi- šami vred.³ V želji po modernizaciji in izboljšanju bivalnih razmer, da bi torej pozabili na "težke čase", so se ognjišča že pred več kot petdesetimi leti umaknila sodobnim kuhinjam in stavbam.⁴ Kljub temu si je možno v nekaterih vaseh oz. hišah v Vipavski dolini, ogledati še ohranjena og- njišča. V dveh primerih na ognjišču še vedno kuhajo. Čeprav gre samo za dva taka primera, je to za današnje razmere izjemna redkost. Tudi zato, ker prasketajoči ogenj povzroča dim, ki se pra-

Ognjišče pri Dolenjih Stajčerjevih v Lozicah pri Podnanosu, na katerem še vedno kuhajo (Foto: Andrejka Ščukovt, 2002).

viloma iz ognjišča dviguje v napo in dimnik na prosto, a nenazadnje tudi po kuhinji in sosednjih prostorih.⁵

Poleg "živega ognja" pa poznamo predvsem obnovljena ognjišča v okviru t. i. spomeniško var- stvenih projektov,⁶ ki so sanirana v celovito ob- novljenih kulturnih spomenikih. Npr. v Cejkotovi domačiji na Gočah, v Favettijevi domačiji v Skri- ljah, v Šempasu na domačiji Na Potočevem in v bližnjih Goriških Brdih v naselju Šmartno.

Opravljen evidencja oz. dokumentacija og- njišč⁷ v Vipavski dolini je dala naslednje rezultate: ohranjenih je nad dvajset ognjišč, dve sta še v funkciji, na štirih občasno zakurijo. Več ognjišč na- čenja zob časa, ker so objekti, v katerih ležijo ognjišča, v slabem stanju. Ali bodo tudi ta še sto- ječa ognjišča izginila, zaradi propadajočih hiš in drugačnega načina življenja, pa je le še vprašanje časa. Toda to ni več odvisno le od stroke, ampak predvsem od njihovih lastnikov.

Poleg terenskega dela so v članku upoštevani še podatki iz obstoječe evidencje ognjišč,⁸ saj je

¹ Keršič, Spremembe v stanovanjski strukturi, kjer avto- rica članka na str. 96 citira delo Frana Erjavca, Na kraški zemlji. Zvon, Ljubljana 1877.

² Kamnarstvo, obdelovanje naravnega kamna za gradnjo objektov, izdelavo kritine, itd.

³ Bogataj, *Sto srečanj z dediščino na Slovenskem*, str. 37.

⁴ Prav tam.

⁵ V Velikih Žabljah pri Liznjih in v Lozicah pri Staj- čerjevih, kjer oboji na ognjišču še vedno kuhajo.

⁶ Razpis Ministrstva za kulturo, Javni razpis za izbor kul- turnih projektov na področju nepremične kulturne de- diščine, ki jih v določenem letu (so)financira Republika Slovenija iz dela proračuna, namenjenega za kulturo. Ta javni razpis je namenjen izključno lastnikom oz. uprav- ljalcem objektov, ki imajo status kulturnega spomenika.

⁷ Med letoma 1998 in 2003 sem v Posočju (občine Bovec, Kobarid, Tolmin, Idrija, Cerklje, Brda, Nova Gorica, Aj- dovščina in Vipava) opravila terensko delo, ki je poleg revizije nepremične stavbne dediščine obsegalo še vzpo- reden popis kuhinj in ognjišč oz. kurišč v njih. Evi- dentirala sem okrog 65 ognjišč in črnih kuhinj.

⁸ ZVKDS, območna enota Nova Gorica, dosjeji za naselja Črnič, Gaberje, Goče, Ravne nad Črničami, Sanabor, Slap pri Vipavi, Vipava in Slovenski etnografski muzej, dokumentacijski oddelek, terenske risbe teren XV, Vi- pava 1958.

smiselno, da imamo na enem mestu evidentirana in dokumentirana vsa do sedaj zbrana ognjišča na topografsko zaključenem območju. Namen prispevka ni nostalgija po "težkih časih", ampak predstaviti razvojno pot kuhinj z ognjišči in njihov vpliv na razvoj hiše v Vipavski dolini. Pa tudi opozoriti, da je to dediščina, ki jo je vredno zaščititi in varovati.

Razvojna pot kuhinj z ognjišči v Vipavski dolini

V stoletja dolgem razvoju se je način življenja v kuhinji stalno razvijal ter izboljševal in zato se je spreminjala tudi kuhinja. Današnja ohranjena ognjišča v Vipavski dolini uvrščamo v t. i. tip kaminske hiše, ki se je v glavnem izoblikovala tja do 19. stoletja. Zanj velja, da ima urejen odvod dima v napo in zidan dimnik. Na splošno gledano je uvedba dimnika v kuhinjo v slovenskem kulturnem prostoru, posledica odloka o požarnem redu⁹ iz 18. stoletja in nove stavbne zakonodaje iz prve polovice 19. stoletja.¹⁰

Če so v sredozemskem kulturnem prostoru sprva kuhali na odprtem ognjišču v enocelični hiši, je v osrednji Sloveniji to vlogo imela veža, ki pa so jo sčasoma predelili z obokom in tak prostor poimenovali črna kuhinja. Hiša s črno kuhinjo, katere razvojna pot je potekala v drugačni smeri kot sredozemska oz. vipavska hiša, je vsaj dvoceličen prostor. Obsega t. i. "hišo" in vežo. V črni kuhinji je kurišče hkrati za kurjavo in za kuho. Dim se dviga pod obokani strop v ostrešje. Na obravnavanem terenu, to je na idrijskem in cerkljanskem, so primeri črnih kuhinj zlasti v opuščeni objekti. V Zavrtaču, v zglede celovito obnovljeni Možintovi kašči iz konca 17. stoletja, pa si je možno ogledati primer črne kuhinje, v kateri lastniki tudi zakurijo.

Franjo Baš pravi, da je uvajanje klobuka, kamina, stropa in dimnika povezano z novim zidarskim stavbarstvom poznega srednjega veka, ki je na slovenska tla na splošno prodrlo že v 16. stoletju, z utrdbenimi napravami za protiturško obrambo.¹¹ Prav strop in dimnik pa sta splošni pridobitvi stanovanjske hiše na Slovenskem po 16. stoletju.¹² Za mediteransko hišo Baš še meni, da se je kamin v njej uveljavil že od 14. stoletja naprej. Nastal je iz obstenskega ognjišča v zidani hiši.¹³ A

žal te navedbe na terenu ne moremo podpreti, ker nimamo več ohranjenega primera.

Uvajanje dimnika in stropa v mediteranskem stavbarstvu, v katerega uvrščamo tudi vipavski stavbni tip, je posledica nastanka večnadstropne stanovanjske stavbe, kjer je pritličje služilo predvsem gospodarskim potrebam – kletem, nadstropje pa za bivanje. Rajko Ložar je v Narodopisju Slovencev tip vrhkletne hiše opisal z naslednjimi besedami: "Glavna karakteristika primorske hiše je netipična razdelitev prostorov ter prevladovanje nadstropnosti. Prav to je najbrž glavni vzrok, da je ta hiša dobila že zelo zgodaj kamin za odvajanje dima, ki si je pri ostalih naših hišah navadno sam iskal pota svojega odhoda."¹⁴

Za to, kako je izgledal tip prvotnega kurišča oz. ognjišča v vipavskem kmečkem domu pred 16. stoletjem oz. uveljavitvijo dimnika, na terenu ne obstaja več neposrednih materialnih dokazov. Možno je, da je bilo tudi vipavsko ognjišče podobno tistemu iz Robidišča v Breginjskem kotu,¹⁵ ki stoji na tleh, v kotu enoceličnega prostora enonadstropne hiše, ali pa ognjišču, ki so ga t. i. "Orlove ekipe"¹⁶ dokumentirale v Poljanah pri Podgradu.¹⁷ Na obeh ognjiščih brez dimnika so se greli in kuhali še sredi 20. stoletja.

Podobno nizko ognjišče je do pred kratkim stalo v črni kuhinji hiše pri Šergali na Kovku,¹⁸ na planoti Gora, ki se razprostira severno nad Vipavsko dolino. Čeprav je višinska razlika med Vipavsko dolino in Goro ustvarila, zaradi specifičnih klimatskih razmer, nekoliko drugačen tip hiše, je možno, da so bile kuhinje z ognjišči podobne tistim iz doline, tudi zaradi tega, ker so se prvi naseljenci Gore naselili prav iz Vipavske doline. Leta 2001 so Gorjani praznovali štiristo letnico naselitve Gore.¹⁹ Podoba /gorjanske/ predmejske hiše je leta 1884 opisal v Kroniki E. Čibej: "Hiše so

¹⁴ Ložar, *Narodopisje Slovencev*, I, str. 82.

¹⁵ Črna kuhinja v pritličju nadstropne hiše št. 14 v Robidišču velja za najstarejši ohranjen tip t. i. nizkega mediteranskega ognjišča.

¹⁶ V 50-ih letih 20. stoletja so etnologi pod vodstvom takratnega ravnatelja Slovenskega etnografskega muzeja, Borisa Orla oz. t. i. "Orlove ekipe" prečesali celoten slovenski teren in popisali duhovno, socialno in materialno /nepremično/ dediščino. Sredi 50-ih let prejšnjega stoletja so opravili terensko delo v Istri, na Vipavskem, v Goriških Brdih in na tolminskem ter idrijsko-cerkljanskem, v t. i. sredozemskem kulturnem prostoru.

¹⁷ Šarf, *Vrste ognjišč na Slovenskem*, str. 361, risbo izdelal Sergij Vilfan.

¹⁸ Celotna domačija – tip stegnjenega doma se je zaradi nenaseljenosti in nevezdrževanja sesula sama vase. Na srečo smo konservatorji ZVKDS OE Nova Gorica le nekaj let prej domačijo tehnično in fotografsko dokumentirali.

¹⁹ Glej MATI Gora : zbornik o Gori, Gorjankah in Gorjanah : ob 400-letnici naselitve Gore. Predmeja : Društvo za ohranjanje in varovanje naravne in kulturne dediščine Gora, 2001.

⁹ Npr. požarni red za notranjeavstrijske dežele iz leta 1722 in požarni red Marije Terezije za Kranjsko iz leta 1773.

¹⁰ Stavbna zakonodaja iz leta 1848, ki razen požarne varnosti, uvaja tudi varnost pred poplavami, higieno itd.

¹¹ Baš, *Stavbe in gospodarstvo na Slovenskem podeželju*, str. 17.

¹² Prav tam.

¹³ Prav tam.

Črna kuhinja pri Šergali na Kovku (Dokumentacija ZVKDS OE Nova Gorica, 1985).

bile vse enake, krite s slamo, razen dveh erarskih na Predmeji, in župnišča na Otlici, te zadnje so bile krite z opeko. Vse hiše so bile enako razdeljene in rekel bi, skoraj slične. V hišo se pride skozi glavna vrata v kuhinjo. Tam je na tleh gorel ogenj, iz kuhinje se je prišlo levo in desno v sobo.²⁰ Ognjišče v hiši na Kovku pri Šergali, ki je stalo še dobrih deset let nazaj, je bilo na tleh, prislono na zadnjo steno in brez dimnika. Dim se je prosto valil pod steno oz. obok, mimo "glistnc", na katerih se je sušilo meso.

Prvotne hiše, ognjiščnice ali ognjenice, so bile praviloma enocelične zgradbe in so imele v sredi prostora na tleh odprto ognjišče, od katerega se je dim dvignil naravnost v ostrešje, ker stropa ni bilo. Manj čiste oblike tega tipa imajo kurišče pomaknjeno iz srede prostora proti stenam ali pa tudi že dvignjeno kurišče.²¹

Danes so najstarejše hiše v Vipavski dolini ohranjene v nekdanjih utrjenih srednjeveških naseljih, kot npr. v Vipavskem Križu, Taboru nad Črničami ali na Gočah, vendar razen zelo redkih fragmentov, brez ohranjenih ognjišč. To so grajeni enonadstropni objekti, ki stojijo v nizih, tik poleg drugih stanovanjskih oz. gospodarskih poslopij, lahko so tudi v zaprtem dvorišču. Prvotno so bile strehe hiš zelo strme in pokrite s kamnito kritino – skrlami, skrilom.

V 17. in 18. stoletju postane osrednji, pritlični del hiše že dvo- ali trocelični dom. V tem času se prične proces združevanja ali adicija več enoceličnih stavb, ki jim dodajo še gospodarske enote. Drug način je v utrjenih naseljih, ko uporabijo nekdanje obrambne mostovže za združevanje dveh ali več stavbnih enot v vzporednih nizih. Temu sledi še spreminjanje kritine in dodajanje nadstropij.²² V tem času je ognjišče že dvignjeno od tal za okrog 30 centimetrov. Zidano je iz klesanega kamna in navadno ometano. Površino kurišča zaključuje lesen tram ali kamniti rob. Bistvena sprememba, poleg tega, da je ognjišče dvignjeno, pa je odvod dima. Nastane t. i. kaminska hiša, ki ima urejen odvod dima v napo, ki lovi iskre. Dim se nato odvaja v zidan dimnik. Napa stoji okrog meter in pol nad ognjiščem, je pritrjena na grede in spojena z dimnikom. Na napi je običajno lesena polica za posodo.

Primer zgoraj opisanega ognjišča je ohranjen v Orehovici pri Podnanosu, v opuščeni pritlični hiši, ki stoji v obcestnem vaškem nizu. Podobno ognjišče, na katerem se še vedno grejejo in tudi kuhajo, a je mlajšega izvora, stoji v Lozicah, na domačiji pri Dolenjih Stajčerjevih. Ta tip ognjišča poznamo tudi v Šempasu, v obnovljeni kuhinji na domačiji Na Potočevem.

Za Vipavsko dolino v 18. in 19. stoletju je značilno, da se objekti oz. domačije tlorisno povečujejo in zvišajo. Stavbe niso več le gola oblika, ampak jih tudi že okrasijo. Hiše praviloma dogradijo na tisto dvoriščno stran, ki meji na vaško pot. Zato nastanejo ozke ulice – gase. Objekti se nizajo okrog "borjača". Vhod nanj predstavlja kamnita, polkrožno ali trikotno zaključena "kalona" s kiparskim okrasjem. Kalona je izdelek veččega kamnoseka. Ohranjenih primerov "kalon" v Vipavski dolini je več, najbolj umetelno izdelane so v Dolenjah pri Ajdovščini, v trgu Vipava, na Slapu pri Vipavi, Podragi, Podnanosu, na Gočah itd.

Za vipavski stavbni tip je značilno, da so gradili vedno tako, da so upoštevali sonce in burjo. V hladnih zimskih dneh je moralo sonce ogrevati hišo, ker je bil edini vir toplote le ogenj na ognjišču v kuhinji. Zato je tudi večina okenskih odprtih na jugozahodi fasadi. Ker pa iz severa piha burja, so zato zadnje pročelje hiše obrnili proti njej in to s čim manj odprtini. Zato so praviloma vsa vipavska naselja in domačije zaprta proti severu in deloma proti vzhodu, torej v tisto smer od koder piha burja.

V okviru zaprtega dvorišča – borjača nastanejo tudi že pravi kmečki dvorci. Te oblike si danes lahko ogledamo v Lozicah (Gancova domačija), v

²⁰ Čibej, *Kronika Dol-Otlica*, str. 25.

²¹ Vilfan, *Kmečka hiša*, str. 562.

²² Štupar-Šumi, *Stavbna dediščina na Krasu*, str. 307.

Podragi (domačija Joškovi), v Slapu pri Vipavi (Majerija), v Velikih Žabljah in na Gočah.

Objekte iz tega časa torej opišemo kot hiše s kalonami. Kalona je uvozni portal na kmečko dvo-rišče, ki ima praviloma kamnoseško okrašeno preklado, lok in steber. Motivi na njih so krščanski (monogram IHS, Križani, Marijin monogram), antropomorfní (človeški obraz, maska) ali rastlinski (listi, cvet, vejice).

Komunikacijo med prostori v objektu pa predstavlja zunanje stopnišče z gankom.²³ Oboje leži na glavnem pročelju hiše. Stopnišče je kamnito, redko leseno. Gank v nadstropju stavbe je lahko lesen ali zidan. V primeru, da je gank zidan, ga zapira polno zidana ograja s kamnitim pokrovom. Če je lesen, ima ograja pokončne late. Zidan gank je postavljen na polkrožno zidanih arkadah, ki so lahko oprte na kamniti slop (primer hiše v Malovšah). Lesen gank sloni na kamnitih konzolah ali na zunanjih podaljških notranjih stropnih tramov. Celoto pred dežjem varuje širok napušč – linda. Linda je nadstrešek, ki jo pogosto krasijo v apno oz. apnen belež pomočene planete²⁴ različnih vzorcev. Linda je pokrita s korčno kritino.

Vipavska hiša v tem času pridobi tudi več kamnoseških elementov, kot so lepo oblikovani vhodni polkrožno, trikotno ali z ravno preklado zaključeni portal, s podobno klesanimi ornamentami kot na "kaloni". V stavbo so vgrajeni še kamniti okenski okvirji, v katere so vstavili tudi umetelno kovane mreže. V nekaterih primerih pa je gospodar nadstropje glavnega hišnega pročelja poudaril s slikarjo oz. fresko. Čeprav so v Vipavski dolini freske redko ohranjene, velja omeniti naslednje primere: domačijo Majerija v Slapu pri Vipavi, kjer je narisani motiv Križanega, motiv sv. Janeza Nepomuka na hišnem znamenju Favettijeve domačije v Skriljah (restavrirana primera), freska sv. Andreja na stari Lasičev hiši na Gočah, DM pri Cinkovih v Velikih Žabljah, slikarija DM na glavnem pročelju hiše v Grabrijanovi ulici v Vipavi, motiv svetnice na dveh gospodarskih poslopjih Vrtovinu in Šempasu.

Kuhinja pa zaradi italijanskega vpliva²⁵ doživi bistveno novost, predvsem zaradi pozidave posebnega prizidka – spahnjence v Vipavski dolini in na Krasu oz. žbatafurja, kot temu prizidku pravijo v Goriških Brdih. Kuhinjo s prostim ognjiščem so izboljšali tako, da so povečali z izbočenim zidom (najpogosteje) severno stran hiše. Tako je nastal iz prvotne stavbe izpahnen prizidek spahnjenca, ki funkcionalno pomeni uvajanje specializiranega prostora za kuhanje. Spahnjenco, v kateri je še

vedno odprto ognjišče, so na vrhu zaprli z obokom oz. napo, iz katere so speljali visok in umetelno oblikovan dimnik. Sčasoma se ustvarijo še novi pogoji za nadaljnji razvoj ognjišča. Ognjišče v spahnjenci ali v hiši obvladuje skoraj ves prostor. Je že višje, do okrog $\frac{3}{4}$ metra in predvsem ni več masivno grajeno. Ognjišče je pozidano iz klesane kamna, ki ga je izdelal več kamnosek. Čeprav so ognjišča kamnita, praviloma niso likovno oblikovana. Le redka imajo okrašeno prednjo stranico. Pogosto je to izklesan plitek relief, ki lahko predstavlja rastlinski ali geometrijski motiv. Slednji je največkrat v obliki romba, lahko ima še sveti monogram IHS. Zelo redka ognjišča imajo letnico. Poleg opisanega imajo ognjišča na prednji strani tudi polkrožen ali pravokoten izsek, da je gospodinja laže obvladovala ognjišče. Izsek je služil tudi za spravilo drvi.

Kuhinja z visokim ognjiščem in napo ter dvema pečema za peko kruha in potice na Gočah (Foto: Andrejka Ščukovt, 2001).

Ognjišče v hiši v Batujah (Foto: Andrejka Ščukovt, 2000).

²³ Iz nem. Gang, balkon, ki je lahko postavljen na pročelje stanovanjske stavbe ali gospodarskega objekta.

²⁴ Poslikane planete so se najprej uveljavile v cerkveni arhitekturi.

²⁵ Keršič, *Spremembe v stanovanjski strukturi*, str. 91.

Spahnjence naj bi najprej uvedli pri grajski arhitekturi.²⁶ Glede na obliko so lahko kvadratne, pravokotne ali polkrožne. V Vipavski dolini imamo le nekaj ohranjenih primerov, npr. pri Zajčjem gradu v Podnanosu, ki ima spahnjenco pravokotnega tlorisa. Pravokotnega tlorisa je največ ohranjenih spahnjenc, predvsem v Batujah. Najbolj dominantna tej v vasi je v t. i. Tabukarjevi hiši. Danes spahnjenc s polkrožno tlorisno zasnovo v Vipavski dolini ne poznamo. Ohranjeni pa so primeri v Goriških Brdih in na Krasu.

Prvotno odprta ognjišča so uporabljali tudi za peko kruha. Na segreto ognjišče so položili testo, ga prekrili s kovinskim pokrovom in obsuli z žerjavico.²⁷ V zadnjih desetletjih 19. stoletja pa so se pri nas uveljavile prve samostojne krušne peči za peko kruha. Peč so sezidali v kuhinji tako, da so jo prislonili na eno bližnjih sten pri ognjišču, npr. v Podragi pri Joškovih. Več je primerov, ko so peč pozidali v eno od sten kuhinje, a tudi tokrat pri ognjišču. Peč je oblikovana tako, da ima polkrožno odprtino, njena globina je odvisna od debeline stene. Peč je lahko še izpahnjena v sobo zraven kuhinje,²⁸ npr. v graščini Pekel v Steskah ali pa na zunanjo steno hiše v gaso, primer v Batujah. Velikost krušne peči je bila odvisna od številčnosti družine, predvsem pa od njene premožnosti. Kuhinja na domačiji Favetti v Skrikljah je primer kuhinje z dvema krušnima pečema. Na Gočah, v stari hiši domačije št. 27, imajo v kuhinji tudi dve peči, vsaka pa s svojo funkcijo. Ena je za peko potice, druga za kruh.

Na splošno za ta tip krušne peči, kot je tudi že ugotovila Fanči Šarf,²⁹ lahko rečemo, da gre za neenotnost postavitve. To trditev lahko podkrepimo z več ohranjenimi primeri v Vipavski dolini, ki kažejo, da so peč locirali pač tam, kjer je bil prostor. Dejstvo je tudi, da se peč ni razvijala vzporedno z ognjiščem in prostorom, ter da na razvoj ognjišča tudi ni bistveno vplivala.³⁰

Ognjišče je zidani štedilnik zamenjal razmeroma pozno, šele v drugi polovici 19. stoletja, v Vipavski dolini pa masovno v času med obema svetovnjima vojnoma. Uporaba štedilnika pomeni dobresedno inovacijo v bivalni kulturi. Omogoči kuhinjo brez dima in dvig bivalnega standarda. In kot pravi Baš, "dvigne se notranja raven stanovanja, podobno kot nekoč dimnik".³¹ Uvedba štedilnika in nastanek t. i. štedilniške hiše pomeni tudi prvi korak k nastanku t. i. "bele kuhinje", ker je odvod dima že blizu plamena. V kuhinjo so

prve štedilnike praviloma postavili na mesto podrtega ognjišča, zato tudi uvedba štedilnika ni vplivala na spremembo vipavskega stavbnega tipa.

Štedilnik je največkrat pozidal kar sam gospodar. Za pozidavo štedilnika so se specializirali tudi vaški zidarji, ki pa so praviloma vedno zidali tudi ob pomoči gospodarja.

Eden izmed glavnih kriterijev za prepoznavanje stavbne tipologije oz. razvoja hiše je torej razvoj kurišča. Sergij Vilfan³² je po legi kurišča, podobno kot tudi že prej Fanči Šarf, določil pet tipov kmečkega doma in kurišča uvrstil v naslednje hišne tipe:

- ognjiščnico
- dimnico
- hišo s črno kuhinjo
- kamisko hišo
- štedilniško hišo

Vsi naštetni tipi, razen dimnične hiše, ki jo najdemo le še na Koroškem in na Pohorju, razvojno ustrezajo opisanemu vipavskemu tipu, ki je varianta t. i. primorskega oz. sredozemskega stavbnega tipa.

Tipi ognjišč³³

1. *Tip nizkega prostostoječega ognjišča, ki leži na sredi hiše*³⁴

Zanj je značilno, da je bil dostop do kurišča iz vseh štirih strani, dim pa se je prosto valil po prostoru. Podlaga za kurjenje je bila kamnita. Nizko prostostoječe ognjišče sredi enoceličnega prostora v Vipavski dolini ni ohranjeno.

2. *Tip za ped dvignjenega ognjišča, ki leži v vogalu hiše*

Tip nizkega, vendar že nekoliko dvignjenega ognjišča, največ do 30 centimetrov, se je ohranil le v severnem in zahodnem delu Posočja. Ognjišče ne leži več sredi prostora, ampak se je umaknilo v vogal, dostopno je z dveh strani. Navadno ko vstopimo v hišo, nam tako ognjišče da prvi vtis, da zavzema večino prostora. Ognjišče je grajeno iz lokalnega kamna. Kuriščno ploskev obdaja okvir. Ognjišče tega tipa še ne pozna odvoda dima v dimnik. Dim se vali po prostoru in uhaja skozi bližnjo lino, okensko ali vratno odprtino. Zato je ta prostor zakajen, črn od saj in pravijo mu črna kuhinja. Najbolj poznan primer je iz Robidišča. Za Vipavsko dolino pa po ohranjenih fragmentih predvidevamo, da gre za isti tip.

²⁶ Štupar-Šumi, *Stavbna dediščina na Krasu*, str. 206.

²⁷ Šarf, *Vrste ognjišč na Slovenskem*, str. 368.

²⁸ Ohranjen primer je zopet v Batujah.

²⁹ Šarf, *Vrste ognjišč na Slovenskem*, str. 368.

³⁰ Prav tam.

³¹ Baš, *Stavbe in gospodarstvo na Slovenskem podežlju*, str. 19.

³² Vilfan, *Kmečka hiša*, str. 559.

³³ Tipi ognjišč so povzeti iz članka Fanči Šarf: *Vrste ognjišč na Slovenskem in njih današnje stanje*.

³⁴ V našem primeru pomeni "hiša" osrednji bivalni prostor.

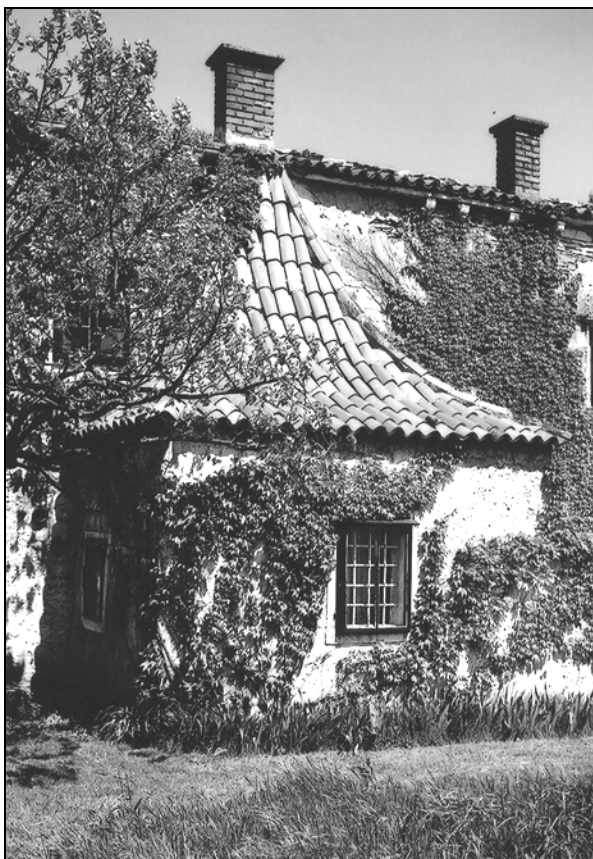
3. Kuhinja z visokim ognjiščem, napo in dimnikom

Ognjišče je visoko do $\frac{3}{4}$ metra in ni več masivno zgrajeno. Uokvirja ga klesan kamen apnenčaste usedline, ki velja za zelo trd, trajen in odporen kamen. Ognjišče je praviloma izdelek veččega kamnoseka, izdelano v času, ko je bila v 19. stoletju in vse tja do prve svetovne vojne, kamnoseška obrt na višku.

Ognjišče ima lahko, sicer redko, okrašeno prednjo stranico, saj je gospodar poskrbel za okras domačije, če je le imel količkaj denarja. Kot okras se na čelni stranici pojavi relief, ki predstavlja rastlinski ali geometrijski motiv. Največkrat je v obliki romba. Pojavi se še sveti monogram IHS. Zelo redka so ognjišča z letnico.

Ta tip ognjišča je v Vipavski dolini najbolj prepoznaven, ohranjenih je več že navedenih primerov.

4. Spahnjenca

Spahnjenca na Zajčjem gradu v Podnanosu (Foto: Andrejka Ščukovt, 2006).

Polkrožni ali pravokotni prizidek na zadnji strani hiše – spahnjenca³⁵ se v obravnavanem prostoru uveljavil predvsem v drugi polovici 19. stoletja. Spahnjenca so začeli uvajati pod italijanskim vplivom, zaradi odvoda dima.³⁶ Zato je spahnjenca prostor, ki je namenjen samo življenju in delu na ognjišču.

V končni razvojni stopnji so ognjišča po obsegu manjša, so različnih višin in segajo tudi že v višino sodobnih štedilnikov.³⁷

Dimniki

V tesni povezavi s kaminsko kuhinjo je dimnik – primorsko kamin, vipavsko "raufnk". To je zunanji del notranjega dela dimne odprtine, ki se vzpenja nad ognjiščem in napo. Odprtina dimnika sega do strehe, kjer se zaključuje s t. i. kaminom, "raufnkom". V primorskem kulturnem prostoru in na vipavskih hišah so se dimniki pojavili vzporedno z nastajanjem tipa kaminske hiše, ki je nastavila ognjiščnico.

Gozd Makarovič pravi: "Najstarejša upodobitev dimnika, ki priča o dimnikih na kmečkih hišah, je freska iz leta 1490 v cerkvi v Hrastovljah".³⁸ Na obravnavanem terenu dimnikov z letnico ni evidentiranih. A velja poudariti, da so nekateri ohranjeni primeri že prave mojstrovine. Dimniki so tako zapleteno oblikovani, da so celo postali eden od poudarkov prostora. Najbogatejše oblikovani so prav na spahnjencah. Sedej piše, da na marsikateri strehi kamin deluje "kot okamenela priča plemenitega tekmovanja med sosedi, čeravno malce samosvojih oblik stavbarstva".³⁹

A dimnik je uporaben in hkrati okrasni element hiše. V Vipavski dolini so najbolj pogosti pravokotni, manj je kvadratnih, valjasti so še redkejši. Kape – strešice dimnikov so dvokapne in pokrite s korci, starejše oblike pa s kamnito kritino. Iz sten dimnikov izstopajo še t. i. odušniki, ki ustvarijo telesu dimnika razgiban videz. Najimennitnejše pa najdemo na bogatih in večjih domačijah, kjer poleg portala – "kalone", najbolj izstopa v prostoru.

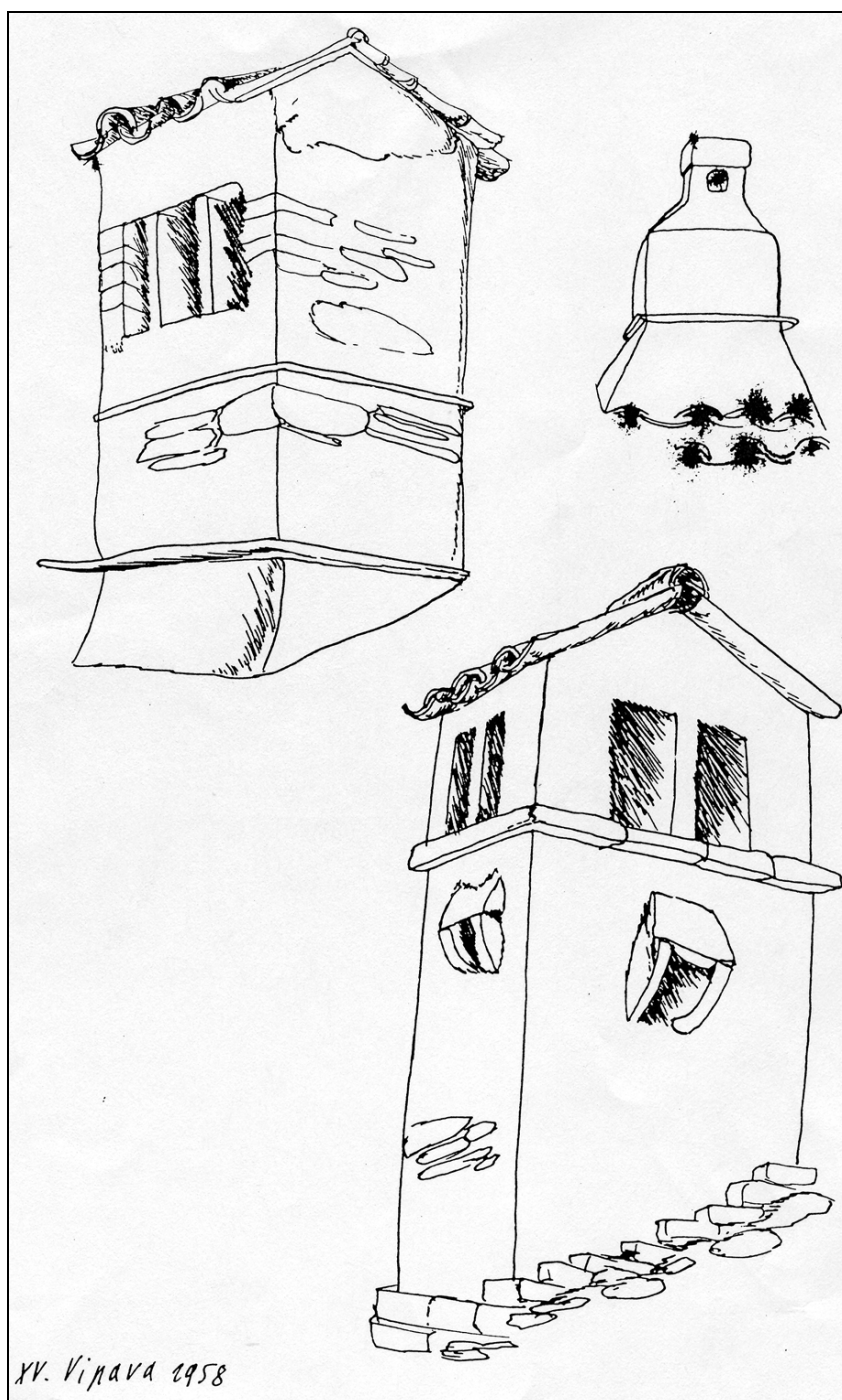
³⁵ V Goriških Brdih "žbatafur" ali "fogolar".

³⁶ Keršič, *Spremembe v stanovanjski strukturi*, str. 91.

³⁷ Prav tam, str. 92.

³⁸ Makarovič, *Slovenska ljudska umetnost*, str. 53.

³⁹ Sedej, *Najlepše hiše na Slovenskem*, str. 41.

Skice vipavskih dimnikov (Original risbe hrani dokumentacijski oddelek Slovenskega etnografskega muzeja).

Sklep

V Goriškem kulturnem prostoru je dediščina stavbarstva raznolika in pestra. Zanja je značilen skupen t. i. mediteranski stavbni tip,⁴⁰ ki pa se

⁴⁰ Iz raziskav etnologov in geografov se je razvila pokrajinska tipologija stavbnih tipov, kot npr. alpski, vzhod-

deli na vrsto podtipov. Eden izmed njih je vipavski stavbni tip,⁴¹ ki ga prepoznamo predvsem po

no slovenski ali panonski, osrednje slovenski in primorski ali mediteranski stavbni tip.

⁴¹ Po Vilfanu so tipi hiš, kakršni so danes uveljavljeni, v bistvu prevladujoče oblike iz druge polovice 19. stoletja.

Malovše – Cigojevi. Tip vrhkletne hiše z zunanjim stopniščem in gankom, ki sloni na treh arkadah, kamnit steber ima letnico 1884. Nad gankom je linda, mezaninsko podstrešje pokriva dvokapna kočna streha. Na zahodni fasadi je spahnjenca, do 1. polovice 20. stol. v njej ognjišče. Starejše stavbne zasnove (Foto: A. Ščukovt, 2006).

zunanjih – vizualnih značilnostih. Na njegov razvoj in oblikovanje so zlasti vplivali naslednji dejavniki: klimatske razmere, lega v prostoru, uporaba gradiva, način gradnje in tudi socialna pripadnost. Manj pa je znano, da iz razvoja kurišča, njegove lege in tipa kurišča, kakor pravi tudi Vilfan,⁴² izhajajo tipi hiš oz. domačij. Na razvoj vsake hiše je torej odločilno vplivala lega kurišča in kako se je dim odvajal iz prostora. Lega kurišča je narekovala horizontalni razpored prostorov, konstrukcijo stropov, ostrejša, in nenazadnje je vplivala na kulturo bivanja⁴³ in tudi na stavbno oblikovanje.

VIRI IN LITERATURA

VIRI

Slovenski etnografski muzej.

Risbe iz dokumentacijskega oddelka. Nastale so v okviru t.i. terenskih Orlovih ekip, v petdesetih letih 20. stoletja. Narisali so jih risarji, ki so se udeležili terenskega dela oz ekip muzeja. Teren XV, Vipava 1958

Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, območna enota Nova Gorica.

Andrejka Ščukovt, Terenski zapiski – dokumentacija ognjišč, 1998–2003.

LITERATURA IN OBJAVLJENI VIRI

Baš, Franjo: *Stavbe in gospodarstvo na slovenskem podeželju. Izbrani etnološki spisi*. Ljubljana : Slovenska matica, 1984.

Bogataj, Janez: *Sto srečanj z dediščino na Slovenskem*. Ljubljana : Prešernova družba, 1992.

Čibej, Edmund: *Kronika Dol–Otlica* (tipkopis), 1953 (hrani Goriški muzej Kromberk)

Keršič, Irena: *Spremembe v stanovanjski strukturi kraških in primorskih hiš s poudarkom na ognjišču. Dediščina stavbarstva Primorske in Krasa*. Ljubljana : Gradbeni inštitut ZRMK, Gradbeni center Slovenije, 1998.

Križnar, Naško: *Stanovanjska kultura na Gori v luči spreminjanja hišnih oblik. Goriški letnik*, 2, 1975, str. 43–58.

Ložar, Rajko: *Narodopisje Slovencev I*. Ljubljana : Klas znanstvena knjižica, 1944.

Makarovič, Gorazd: *Slovenska ljudska umetnost. Zgodovina likovne umetnosti na kmetijah*. Ljubljana : DZS, 1981.

Sedej, Ivan : *Sto najlepših kmečkih hiš na Slovenskem*. Ljubljana : Prešernova družba, 1989.

Sedej, Ivan: *Ljudska umetnost na Slovenskem*. Ljubljana : Mladinska knjiga, 1985.

Šarf, Fanči: Vrste ognjišč na Slovenskem in njih današnje stanje. *Slovenski etnograf*, XVI–XVII, 1964, str. 359–377.

Štupar-Šumi, Nataša: *Stavbna dediščina na Krasu*. Doktorska disertacija. Univerza v Ljubljani, Fakulteta za arhitekturo. Ljubljana, 1996.

Vilfan, Sergij: *Kmečka hiša. Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog I*. Ljubljana, 1970, str. 559–563.

⁴² Vilfan, Kmečka hiša, str. 559.

⁴³ Prav tam.

R I A S S U N T O

La cucina nella Valle del Vipava (Vipacco) alla luce dello sviluppo del focolare e del cambiamento delle tipologie domestiche

L'articolo, sulla base delle fonti, della letteratura, della documentazione e di esempi ancora conservati e registrati, tratta dello sviluppo del focolare nella cucina della Valle del Vipava (Vipacco), anche alla luce dello sviluppo dell'edilizia abitativa.

Nei secoli passati la cucina nell'ambiente paesano non serviva solo per la preparazione di cibo e bevande, com'è tipico soprattutto del nostro tempo, ma è stata sempre centro della casa e spazio di aggregazione. In essa dominava il focolare, appoggiato ad una delle pareti portanti della casa. Poiché intorno al focolare si svolgevano tutti gli avvenimenti più importanti dell'anno, la lunga strada

dello sviluppo delle cucine con i focolari ci conduce ad apprendere nozioni importanti da molteplici punti di vista: ad es. gli utensili della cucina, gli usi e costumi e le tipologie di focolare.

Nello spazio culturale goriziano la tradizione dell'edilizia è ricca e varia. La caratterizza la tipologia abitativa mediterranea, che si suddivide in una serie di sottotipi, di cui uno è appunto quello della Valle del Vipava. Esso è noto soprattutto per le sue caratteristiche esteriori o visive. Sul suo sviluppo e sulla sua formazione hanno influito soprattutto i seguenti fattori: le condizioni climatiche, la posizione spaziale, l'utilizzo dei materiali, il modo di costruzione e l'appartenenza sociale. Meno noto è il fatto che dallo sviluppo del camino, dalla sua posizione e tipologia derivano i tipi di casa, ovvero di casa rurale. Quindi sullo sviluppo di ogni abitazione ha influito in maniera preponderante la posizione del camino e il modo in cui il fumo fuoriusciva dallo spazio abitativo. La posizione del camino dettava la distribuzione orizzontale degli spazi, la costruzione dei soffitti, del sottotetto e, non in ultima istanza, la cultura materiale.